

Bomen en mensen, een eeuwenoude relatie

Ton Stolk

De studiebijeenkomst van de NDV met Bert Maes eind 2001 viel in twee onderdelen uiteen. Eerder is een verslag opgenomen over de inheemse bomen en struiken (Arbor Vitae 3-2002, pag. 29). Maes had het die dag echter ook over de rol van bomen in onze cultuurhistorie. In dit vervolg wordt nader ingegaan op de eeuwenlange relatie tussen mensen en bomen.

Bomen zijn al vele eeuwen met mensen verbonden. Waar en welke bomen ergens groeien, is alleen daarom al in sterke mate bepaald door de mens. Bomen zijn zo een onlosmakelijk onderdeel van onze cultuurgeschiedenis geworden. Enerzijds betreft dat de geschiedenis van het economische gebruik van bomen: eetbare vruchten, hout, vezels, houtskool en noem maar op. Want nuttig gebruik van bomen is iets wat in de oudste tijden van de mens al aan de orde was.

Anderzijds betreft het de geschiedenis van de aankleding van de woonomgeving: aanplant van bomen voor het genoegen en voor het mooi. Dit aanplanten van bomen zonder direct economisch nut is een nog vrij jong verschijnsel en dateert zo ongeveer vanaf de late Middeleeuwen. Dat is dan toch al weer ruim vijf eeuwen, rekent Bert Maes voor. Het stoort hem dat Nederland juist in het beheer en behoud van ons cultureel erfgoed bijzonder weinig rekening houdt met historisch dendrologisch materiaal. Hij moet tot zijn spijt constateren dat in de praktijk de kennis van de waarden van dergelijk dendrologisch erfgoed zeer beperkt is.

De prehistorie

In het eerste deel van dit verslag is al ingegaan op de oorspronkelijk inheemse bomen en de cultuurhistorische achtergronden daarbij. Bomen die onderdeel uitmaken van de oude bosbouwmethodes, zoals het hakhoutbeheer en de ervan afgeleide spaartelgen, zijn van bijzondere betekenis voor de cultuurhistorie van het landschap. In feite is hiermee een scala van landschapselementen vanaf de Nieuwe Steentijd tot de 20e eeuw bewaard gebleven. Oude vruchtbomen zoals wilde appel, wilde peer, kroospruim, heesterpruim en kerspruim die in de Romeinse tijd, en deels al in de Nieuwe Steentijd 5.000 jaar geleden, bekend waren, maken onderdeel uit van die oude cultuurgeschiedenis.

Vanaf de 15e eeuw

Het begin van een heel ander hoofdstuk van onze dendrologische cultuurgeschiedenis dateert Maes aan het begin van de 15e eeuw. Dan start namelijk onze rijke historie van de Hollandse en Vlaamse boomkwekers. Die geschiedenis is niet alleen bijzonder boeiend, maar ook belangrijk voor ons land. In de kennis hiervan ligt nog een grote leemte. Boomkwekerijen in de omgeving van Haarlem en Amsterdam, en waarschijnlijk ook in Vlaanderen, hadden in ieder geval een grote kennis van zaken zowel op het gebied van kweken als van de handel.

Met de opkomst van buitenplaatsen en landgoederen in het kustgebied ontstond een grote vraag naar laan- en parkbomen. Boomkwekers legden zich met name toe op het vermeerderen van hybridelinden, iepen en abelen. Van deze bomen treffen we op dorpspleinen en in parken en landgoederen vooral nog klonen aan van *Tilia europaea*. Van de iepen en abelen is helaas minder overgebleven.

Voor de kennis van de historische klonen moeten we het curieus genoeg vooral hebben van bomen uit het buitenland. Hybridelinden werden in de 17e en 18e eeuw in zeer grote aantallen geëxporteerd naar Engeland, Noord-Duitsland, Scandinavië, de Baltische staten en Rusland. Scheepsladingen naar Rusland werden zelfs ter bescherming vergezeld van een oorlogsvloot, zo is uit archieven bekend.

Met name in Zuid-Zweden zijn duizenden (!) eeuwenoude Hollandse lindebomen bewaard gebleven, omdat vele formele landgoederen daar door geldgebrek niet werden omgezet in de latere moderne landschapsstijl. Onderzoeker Rune Bengtson ontdekte dat er binnen de bekende cultivars Pallida en Zwarte linde vele klonen te onderscheiden zijn. Ze verschillen in bladvorm en -beharing, bloemen en vruchten, kleur van twijgen en stamvorm.

In Nederland werd in Haarlem (Haarlemmerhout) in 1960 de laatste 17e eeuwse lindelaan omgehakt om wille van de verkeersveiligheid. En in 1994 nog werd in Tilburg een 17e eeuwse (voormalige) dorpslinde omgehakt ten behoeve van een ondergrondse fietsenstalling! Van deze Tilburgse pallida-achtige lindekloon heeft Maes tot nu toe nog geen andere exemplaren kunnen ontdekken. Gelukkig zijn van de boom wel tijdig stekken genomen, zodat het genenmateriaal bewaard is gebleven. In Vlaanderen is bij de abdij van Tongerlo een 17e eeuwse lindelaan bewaard gebleven. Van deze hybridekloon zijn tot nu toe slechts twee groeiplaatsen bekend. Ze zijn verwant aan de omgehakte boom in Tilburg.

Vergelijkbaar noemt Maes de geschiedenis van de klonale iepen. Ook hier liggen Hollandse en vermoedelijk Vlaamse kwekerijen aan ten grondslag. *Ulmus × hollandica* 'Vegeta', *Ulmus × hollandica* 'Belgica' en *Ulmus × hollandica* 'Major' zijn drie oude klonen. Waarschijnlijk moeten die worden opgevat als een groep waarbinnen de nodige variatie bestaat. *Ulmus minor*, de Engelse iep, is eveneens een klonale iep die al lang in onze streken voorkomt. Mogelijk is hij zelfs al door de

Romeinen meegebracht als steunboom voor de wijnbouw (mededeling: H. Heybroek).

Parken als bron voor historische boomvariëteiten

Ondanks dat er veel is verdwenen op het gebied van de ouden klonen van hybridelinden, iepen en abelen, noemt Maes oude (openbare) parken en landgoederen zeer waardevolle bronnen voor cultuurhistorische boomvariëteiten. Het aanwezige materiaal kan nog worden benut om zaden, stekken en enthout te oogsten en op te kweken ten behoeve van herstel van historische beplantingen. Zo staan er in oude parken, zoals die door onder meer J.D. Zocher jr in de eerste helft van de 19e eeuw zijn aangelegd, nog oorspronkelijke hybrideklonen van iepen en linden. In het Singelplantsoen van Utrecht komen nog ongeveer 125 bomen voor uit de eerste aanlegtijd 1830-1845, waaronder 'Zwarte linde' en de iepen 'Belgica' en 'Vegeta'. En uit de latere 19e eeuw zien we er nog enkele zeldzame monumentale exemplaren van *Ulmus minor* 'Variegata'.

Ook in andere steden als Leiden, Alkmaar, Haarlem en Den Bosch komen dergelijke, historisch waardevolle bomen voor. Van het park Rams Woerthe in Steenwijk kent Maes een drietal schitterende fladderiepen, *Ulmus laevis*. Voor zover hem bekend de enige oude fladderiepen in parkverband in ons land. Hij voegt daar nog aan toe dat fladderiepen geen last hebben van de iepenziekte. Maar ook aanplant van de oude hollandica-klonen hoeft volgens Maes niet echt een probleem te zijn, mits ze maar niet in rijen of groepen worden aangeplant. Want dan kan, na aantasting van één boom, door wortelcontact een hele groep of rij snel besmet raken. In het Utrechtse Singelplantsoen zijn de afgelopen decennia verschillende iepen gesneuveld, deels door slechte groeiomstandigheden en zware stormen. Toch komen in dit park nog steeds 50 iepen voor van meer dan honderd jaar. Hiervan dateren 21 exemplaren uit ongeveer 1840 en stammen drie exemplaren zelfs uit de late 18e eeuw, dit zijn Belgica's! Van *Populus × canadensis* 'Marilandica' staat in hetzelfde park ook nog een exemplaar uit circa 1900.

Denkwijze achter groene restauraties

Bij restauratie van gebouwen wordt nooit gekozen voor de kwalitatief veel betere moderne baksteen, betoogt Maes. Bij een Middeleeuws gebouw is het gebruikelijk dat de bijbehorende baksteentypen worden gebruikt, die bovendien plaatselijk kunnen verschillen. Bij 17e en 18e eeuwse gebouwen behoren weer andere steenformaten. Ook zal niemand op de gedachte komen om 19e eeuwse bakstenen te gebruiken in een 17e eeuwse patriciërshuis langs een Amsterdamse gracht. Bij restauratie van buitenplaatsen en lanen is zo'n denkwijze echter nog helemaal niet algemeen. Voor heraanplant van bomen wordt doorgaans in het geheel niet gekeken naar welke cultuurvariëteiten of klonen van bomen bij een bepaald tijdsbeeld horen. Het gevolg is volgens Maes dat laan- en parkbeelden die eeuwen-

lang de omgeving van historische gebouwen hebben bepaald, langzamerhand verdwijnen door ondeskundige aanplant. Zelfs in een park als dat van Versailles bij Parijs worden lindenlanen gerestaureerd met volledig willekeurige lindesoorten en variëteiten. Maes telde een aantal jaren geleden in een pas geplante laan zo'n twaalf verschillende lindetypen, en dat in één laan!

De oorspronkelijke lanen bestonden uit winterlinden, waarvan nog laat 17e of 18e eeuwse exemplaren op Versailles bewaard zijn gebleven. Van deze nog aanwezige linden kan eenvoudig plantsoen worden gekweekt en benut voor restauratie van de lanen.

Cultuurwaarden in kaart gebracht

Diverse provincies zijn bezig met het in kaart brengen van nog aanwezige cultuurwaarden: monumentale gebouwen, beschermde stads- en dorpsgezichten, vestingwerken, landgoederen, oude rijksstraatwegen, dijken enzovoort. Ook hier merkt Bert Maes op dat bomen opvallend ontbreken in die inventarisaties, ofschoon juist bomen vaak samengaan met genoemde historische bebouwing en landschappelijke elementen. Ook in het bekende landelijke Belvédèreproject zullen we tevergeefs naar bomen zoeken, stelt Maes! Noord-Brabant is volgens hem de enige gunstige uitzondering. De provincie heeft expliciet de bomen in de Cultuurhistorische Waardenkaart opgenomen. Hij mocht dan ook de werkwijze hier toe zelf ontwikkelen.

Ook door de Stichting Particuliere Historische Buitenplaatsen (PHB) is een aantal jaren geleden een begin gemaakt met het in kaart brengen van oude en historische beplantingen. Men kwam toen tot de ontdekking dat bij een aantal parken nog geen 5% van het oorspronkelijk sortiment resteerde! Na een eerste inventarisatie van een aantal 19e eeuwse landgoedbomen en het uitgeven van publicatie hierover in 1998, is het onderzoek jammer genoeg stil komen te liggen.

Zonder overdrijven kan vermoedelijk worden gesteld dat veel genenmateriaal van historische bomenvariëteiten al is verdwenen. Daarom pleit Maes ervoor om, in analogie met autochtone bomen en struiken, nu ook historisch verantwoord plantgoed te gaan kweken van oude klonen en variëteiten van bomen. Het Lindearboretum in Winterswijk heeft deze gedachte al in praktijk gebracht voor een aantal lindeklonen, die van verschillende plaatsen in ons land werden verzameld. Ook het Gelders Landschap is onlangs gestart met een programma om van oude linden vermeerderingsmateriaal te verzamelen en het plantgoed op te kweken voor inboeten in de toekomst.